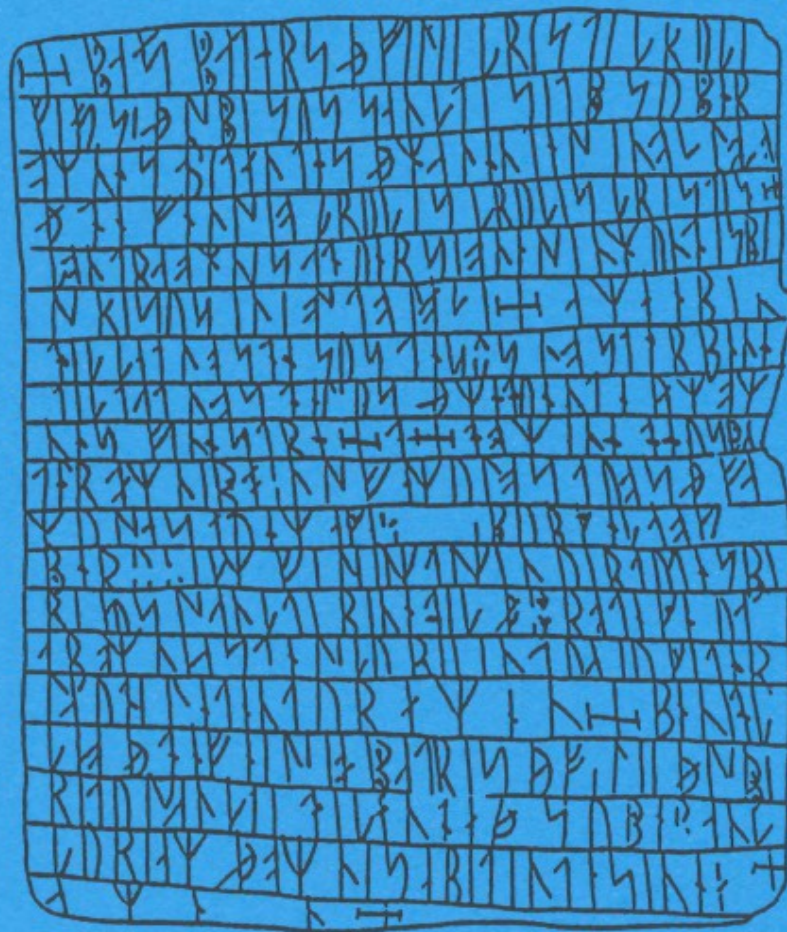

NYTT OM RUNER

Meldingsblad om runeforskning

Nr. 14

1999

ISSN 0801-3756

Verksamheten vid Runverket i Stockholm

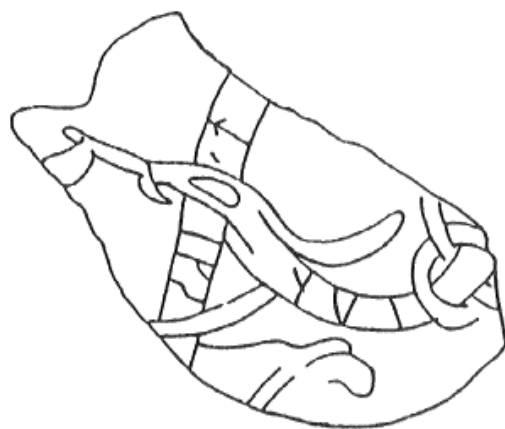
Nyfynd och nyregistrering 1998

Under 1998 har Runverket registrerat och undersökt fyra runfynd: ett runstensfragment från Ulva kvarn, Gamla Uppsala socken och två fragment av en runsten från kvarteret Tryckaren 10 i Sigtuna, Uppland, ett blybleck med en latinsk runinskrift från Kävlinge socken i Skåne och en s.k. paxtavla av valrosstand från Lönsås kyrka i Östergötland med en kort inskrift på latin inskuren med latinska bokstäver och runor.

RUNSTENSFRAGMENT FRÅN ULVA KVARN

Hösten 1998 undersökte Runverket det i *Nytt om runer* 12 (1997), 26–27, omtalade runstensfragmentet. Det påträffades 1995 i Gamla Uppsala socken i Uppland vid Ulva kvarn. Fragmentet har legat i en stenarm i Fyrisån som hört till en rännkonstruktion till Ulva numera rivna såg.

Fragmentet är av mörkgrå granit. Det parti som legat under vattnet är gulaktigt. Fragmentet mäter 95 × 50 cm och har en tjocklek på 45 cm. En av fragmentets kanter, den vid rundjurets nos, är ursprunglig, övriga kanter är brottytor. På ristningsytan finns ornamentik i form av ett drakhuvud som biter över ett stycke av ett inskriftsband samt några runor. Runornas höjd är 6–10 cm. Inskriften lyder: —**iun**•**t**— —**iks**—.

Runföljden **iun** står i rundjurets hals med läsriktning mot huvudet, **iks** står med baserna utåt och runan **t** med basen inåt i det inskriftsband som rundjuret biter över. Före **t** finns ett skiljetecken i form av ett litet snedställt streck och i brottkanten efter runan finns möjligen rester av en huvudstav. Runan **s** i runföljden **iks** kunde möjligen också uppfattas som en **i**-runa. Inskriften är alltför lösryckt för att tillåta någon tolkning. Brottstycket har inte ingått i någon nu saknad eller endast fragmentariskt bevarad runsten i Gamla Uppsala socken eller den angrän-

sande socknen Bälinge. Det är nu placerat strax intill bron invid Ulva kvarn och har fornlämningsnummer 543 i Uppsala stadsområde.

RUNSTENSFRAGMENT FRÅN SIGTUNA

De två fragmenten från kvarteret Tryckaren 10 i Sigtuna, Uppland, påträffades i november 1998 som underlag för en kakelugn i en byggnad uppförd före 1823 i hörnet av Långgränd och Tvärgränd. Fragmenten är av finkornig mörkröd sandsten. Det ena fragmentet har rester av ornamentik samt ett inskriftsband med fyra runor (*eir?*), på det andra fragmentet finns rester av ornamentik och av ett inskriftsband med åtta runor, vilkas nedre hälfter gått förlorade, varför endast en *f*- och en *r*-runa kunde teckenbestämmas. I maj 1999 anmäldes det till Runverket att ytterligare tre fragment av runstenen hade påträffats på samma plats. Ristningsytorna var delvis täckta med cementlager, som satt så hårt att tunna skikt av de runristade ytorna på fragmenten hade släppt från sina underlag, då fragmenten togs loss. Ristningsytorna kommer att frigöras från sina cementlager för en runologisk undersökning. Inskriften på de fem fragmenten presenteras i nästa nummer av *Nytt om runer*.

BLYBLECK FRÅN KÄVLINGE SOCKEN I SKÅNE

I juni 1998 fick Runverket genom Institutionen för arkeologi i Lund kännedom om ett blybeck från Kävlinge socken i Skåne med en lång runinskrift på blybecks ena sida och en bildframställning på den andra sidan. Blyblecket hade påträffats 1992 som lösfynd på fastigheten Kävlinge 34:21 i närheten av det nuvarande AMU-centret i Kävlinge samhälle. Blecket hittades i en jordhög och blev liggande i en privatsamling under några år, innan det uppmärksammades av Christer Gilhorn i Malmö och kom i hans ägo.

Blyblecket har närmast kvadratisk form och är 70 mm brett och 86 mm högt; tjockleken är 1,5 mm. Vissa partier av blybecks ristningsytor har vittringsskador och skador som orsakats av en vikning av blyblecket, vilken inte varit avsiktlig, och av tryck i blybecks kanter. Blybecks fyra hörn är mjukt rundade.

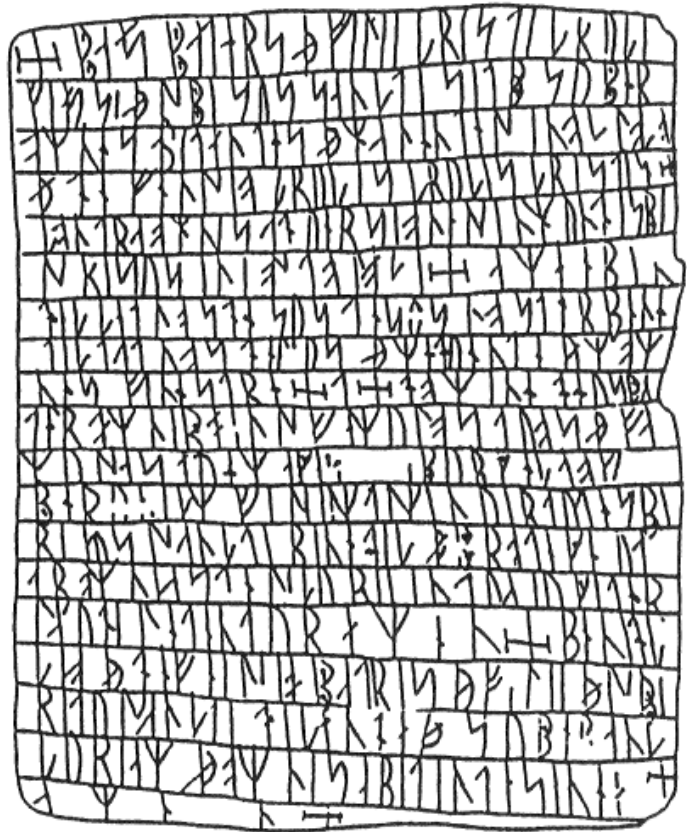
Blybecks ena sida bär en framställning av *Majestas Domini* inskuren med ett vasst eggverktyg. På grund av vittringsskador är bilden nu del-

vis ofullständig. Omgiven av en bandformad mandelgloria sitter Kristus allhärskaren på en bänk på en kudde, vilken bundits ihop med band i vardera ändan. Han håller högra armen uppsträckt med tre räta fingrar. På sin vänstra sida har han den med ädelstenar smyckade livets bok. I vardera hörnet på blecket har en stjärna varit inskuren. Ingen är nu helt bevarad.

Bleckets andra sida bär en runinskrift på totalt 483 runor fördelade på 19 rader. Runornas höjd är 3–5 mm. Raderna skiljs åt av tunna vågräta linjer. Runorna är något djupare och bredare skurna än ramlinjerna. På de vittringsskadade partierna och kant-skadade delarna av inskriftsytan är de svåra att tyda. De mestadels väl bevarade graderna underlättar läsningen av inskriften. Linjerna har liksom runorna och bilden av *Majestas Domini* skurits in med spetsen av ett vasst eggverktyg, av de punktformade stingningarna av vissa runor att döma en kniv.

Inskriften lyder (med ordindelningen något reglerad och radernas nummer inom parentes): (1) + pax pater $\overline{\text{æp}}$ filii cristi cruci (2) fixsi $\overline{\text{æp}}$ spisus sancti sit p super (3) omnes $\overline{\text{abitantes}}$ $\overline{\text{æp}}$ manentes in oc loco (4) $\overline{\text{æp}}$ defensio crucis crucis cristus + (5) contra omnis aduersiones inmundi spi (6) srisusin? $\overline{\text{os}}$ toio?i + amen b?n (7) diccat nos desus tesus noster bene (8) dictat nos desus $\overline{\text{æp}}$ meduent eum om (9) nes fines tre + t + domine deus pa (10) ter omnipo?ns famulos tuos $\overline{\text{æp}}$

fa (11) musas tue mages— ?purgectos (12) per unicum filium tum in uirtute spi (13) risus sancti binedic æþ protege ut (14) ab omnsstescuriin tua iugiter (15) laudi letentur amen + benidc (16) cio æþ defeisio patris æþ filii æþ spi (17) ritusancti dicenda æþ super anc (18) curiam æþ omnis abitantes in ea + (19) a m e n +
 + *Pax Patris et Filii Christi cruci/fixi et Spiritus sancti sit p(erpetuo?) super / omnes habitantes et manentes in hoc loco / et defensio crucis Christi (?) Christus / contra omnes aduersiones immundi spi/ritus iniusti (?) ... + Amen. Bene/dicat nos Deus, Deus noster. Bene/dicat nos Deus et metuant eum om/nes fines terrae. + T(e igitur [eller reminiscens av kanonsymbol?]) + Domine Deus, Pa/ter omnipotens famulos tuos et fa/mulas tuae Maiestatis (?) ... purgatos (?) / per unicum filium tuum in uirtute Spi/ritus sancti benedic et protege ut / ab omnibus (?) ... securi in tua iugiter / laude laetentur. Amen. + Benedic/tio et defensio Patris et Filii et Spi/ritus sancti dicenda et super hanc / curiam et omnes habitantes in ea. + / Amen. +*

Eftersom inskriften på flera ställen är språkligt bristfällig eller inskriftsytan så vittringsskadad att runorna inte kan läsas med säkerhet, det gäller framför allt raderna 4, 6, 11 och 14, får den översättning som här ges ses som tentativ: "Faderns och Sonens, den korsfäste Kristus', och den Helige Andes frid må ständigt (?) vara över alla som bebo och vistas på denna plats och Kristus' kors beskydd. Kristus + mot den orättfärdige (?) Djävulens alla fientliga krafter ... + Amen. Må Gud välsigna oss, vår Gud. Må Gud välsigna oss och alla på jordens områden må frukta honom. + D(ig alltså ...?), + Herre Gud, allsmäktige Fader, dina tjänare och din Höghets (?) tjänarinnor ... renade från synder (?) genom din ende Son i kraft av den Heliga Ande, välsigna och beskydda [dem] att de trygga i din ... från allt (?) ... ständigt i lovpriis må glädjas! Amen + Faderns och Sonens och den Heliga Andes välsignelse och skydd må utsägas över denna gård och alla som bor på den. + Amen. +"

Texten kan karaktäriseras som hörande till den huvudgrupp av de så kallade sakramentalierna som under medeltiden benämndes *benedictiones*. De två andra huvudgrupperna var exorcismer och konsekrationer. Sakramentalierna avsåg sakramentala handlingar instiftade av kyrkan.

Några helt klara gränser mellan t.ex. välsignelser och besvärjelser förelåg inte i praktiken, utan de kunde vara förenade i en sakramental handling med dubbel innebörd.

Kävlingebleckets inskrift är ett exempel på en välsignelse av en gård (*benedictio mansionis*). Den innehåller både välsignande och fördrivande moment och därtill ett citat av en vers ur Psaltaren (Ps 66) i raderna 6–9 (om den liturgiska användningen av denna vers se C. Marbach, *Carmina Scripturarum* (1907), "Psalmus 66", s. 150). Inskriften avslöjar att den som skurit runinskriften har varit väl bekant med kyrkans manualetradition. Mängden citatfel och stavningsfel i inskriften visar att det inte rör sig om någon ordagrann återgivning av en text ur något manuale, men återspeglings av skriften i en handskrift anas t.ex. i tillskapandet av ett runtecken för den latinska bokstaven *x* och bindeordet *et*, i skrivningen **inmundi**, som inte sällan uppträder i handskrifterna, vidare i inskriftens små kors, som kan gå tillbaka på de kors som anger att korstecken skall utföras i den kyrkliga ritualen. Den av två kors omgivna runan **t** på rad 9 kan återge kanontecknet **T** i en handskrift eller vara en förkortning för de böneinledande orden *Te igitur*. Av lexicografiskt intresse är t.ex. användningen av *adversio* i stället för ett väntat *adversitas*, *immundus spiritus* (jfr denna benämning på djävulen i exorcismer i A. Blaise, *Le Vocabulaire latine* (1966), artikeln "Le démon" och "L'ennemi", § 323 och 327) och *curia* för 'gård/huvudgård', äldst belagt i Sverige 1133. Runografiskt intressant är återgivandet av den latinska bokstaven *x* och av latinets kopula *et*. För ett muntligt moment i förhållandet mellan källtext och måltext talar osäkerheten i vokalismen (t.ex. skrivningen **letentur**) och att initialt *h* inte återges (**abitantes**, **oc**), kanske också skrivningen **paters** för ett väntat **patris**.

Eftersom fyndomständigheterna för blyblecket inte ger någon arkeologisk kontext är en mer precis datering på arkeologisk grund inte möjlig. En mer exakt datering utifrån runformerna är inte heller möjlig att göra. Kanske talar användningen av Majestas Domini-motivet för en datering till 1200-talet eller tidigare. Motivet uppträder redan på 1100-talet och under 1200-talet i absidmålningar (i grannkyrkan Lackalänga finns sålunda en Majestas-målning från 1200-talet) och i gotländska glasmålningar på 1200-talet.

PAXTAVLA FRÅN LÖNSÅS KYRKA, ÖSTERGÖTLAND

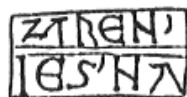
I samband med schaktningsarbete utanför södra kyrkmuren till Lönsås kyrka i Östergötland påträffades i juni 1998 en s.k. paxtavla eller kyss-tavla med en inskrift med latinska bokstäver och med runor. Den ingår nu i samlingarna i Östergötlands länsmuseum i Linköping. Tavlan låg på ett djup av 1,20 m under marknivå. Någon direkt koppling till någon grav eller annan konstruktion fanns inte, men i närheten av tavlan fanns en mängd omrörda skelettdelar från i fråga om tidpunkt obestämbare begravningar. När och hur paxtavlan hamnat i kyrkogårdsjorden kan inte avgöras. Den kan ha kasserats när den till följd av reformationen inte längre hade någon rituell funktion. Det kan också tänkas att den följt med ned i jorden vid en begravning under medeltiden.

Paxtavlan utgörs av en rektangulär tavla av valrosstand som nedtill är försedd med en handtagsliknande förlängning. Själva tavlan är 10,7 cm lång och 6,2 cm bredd, största tjocklek är 1,4 cm. En framställning av den korsfäste Jesus omgiven av hans moder Maria på hans högra sida och av lärjungen Johannes på hans vänstra sida är utskuren i relief ur tavlan. Från den övre avslutningen av korset pekar en välsignande Gudshand ned.

Ovanför korsarmarna, på vardera sidan av korsstammen, finns en inskrift på latin inskuren inom ett ramverk. Inskriften ovanför korsarmen till vänster är avfattad med latinska bokstäver, den ovanför den till höger med runor:

IES⁹ NA / ZAREN⁹

reXiude / orum

Inskriften har sin bakgrund i Johannesevangeliet 19:19-22. Där skildras hur Pilatus lät göra en överskrift på korset med texten "Jesus från

Nasaret, judarnas konung”, avfattad på hebreiska, latin och grekiska. Det kan noteras att den latinska överskriften på korset har återgivits i sin helhet på korsfästningsscenen på paxtavlan. Unikt är att texten har disponerats så att den avdelats och placerats i skriftramar på vardera sidan av korsstammen med första hälften av inskriften till vänster avfattad med majuskler och förkortningstecken för *-us* och den andra hälften till höger avfattad med runor och att texten läses med början i nedre ramen på vardera sidan. Bokstavstecknen är skickligt inskurna och avslöjar god förtrogenhet med latinsk skrift. Linjebredden är beroende på om den inskurna skåran är rak eller bågformad och inskuren så att skåran fått en trekantig profil (kilsnitt). Tvärstrecken i de enskilda bokstäverna har utformats så att de bildar en markant avslutning av bokstaven. Förkortningstecknet för *-us* efterliknar det motsvarande tecknet i handskrifterna.

Inskriften med runor ger ett något valhänt intryck genom att bistavarna i runorna *r* och *m* fått en disproportionerlig form eller placering. Runornas ringa storlek (höjden är 3–5 mm) är säkerligen förklaringen till att t.ex. bistavarna i runan *m* ansatts så lågt ner på huvudstaven, varigenom läsaren lättare kan uppfatta runans teckenvärde. Att den som gjort inskriften inför valet att återge den latinska bokstaven *x* i runtexten inte har valt ett tecken som bygger på en runografisk princip utan använder den latinska bokstaven antyder att han har varit mer förtrogen med latinsk bokstavstext än med runskrift.

Konsthistoriskt kan paxtavlan rent stilistiskt närmast dateras till 1200-talets andra hälft, men med tanke på bruket av paxtavlor i ett europeiskt perspektiv ligger det enligt Göran Tegnér vid Statens historiska museum i Stockholm närmast till hands att paxtavlan från Lönsås har tillverkats i Sverige i början av 1300-talet. Några invändningar av epigrafiska skäl gentemot en sådan datering finns inte. För en mer ingående beskrivning av nyfyndet jämte till ämnet hörande litteratur hänvisas till artikeln “En medeltida paxtavla från Lönsås kyrka”, *Fornvännen* 94 (1999), 169–77, av H. Gustavson, M. Skoglund Ohlsén och G. Tegnér.

Avdelningsdirektör Helmer Gustavson
Runverket vid Riksantikvarieämbetet, Stockholm